

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ВЗАЄМОДІЇ ЕКОНОМІКИ ТА РЕЛІГІЇ

Київський університет імені Бориса Грінченка

Вступ

У сучасних умовах склалася широкомасштабна система взаємодії релігії, релігійних організацій з економікою практично в усіх національних господарствах. Помітним є те, що в країнах, незалежно від домінуючого віросповідання, релігія у різноманітних своїх формах економічно присутня в багатьох аспектах суспільного і господарського життя.

Використовуючи економічні важелі, релігія впливає на політичні рішення держав, породжуючи певні протиріччя. Тому автор погоджується з позицією видатного державного діяча Мадлен Олбрайт, яка зазначила, що вивчення проблем впливу релігії на політику (у нашому випадку – на економіку) є «заклик до великого розуміння між народами, між правими і лівими, між послідовниками різних релігій, і, зрештою, прибічниками світської держави і тими, хто вважає, що релігія повинна грати важливу роль у громадському і політичному житті» [1].

Вплив на економіку у різних релігійних регіонах неоднаковий. Якщо християнство через свої церкви (православну, католицьку, протестантську) безпосередньо бере участь в економіці, являється її суб'єктом, здійснює виробничу діяльність, виконує різні фінансові й товарні операції, то ісламу притаманна регуляторна економічна діяльність шляхом встановлення регламентуючих норм. Окремі релігії (такі, як індуїзм) впливають на економічне життя країн розповсюдження опосередковано, однак сприяють фіксації соціально-станових груп, що є за своєю суттю участю в господарському житті шляхом закріплення їх суспільно-економічних функцій. Система релігійного впливу на економіку складалася протягом століть,

породжуючи у різні історичні періоди ті чи інші форми. Одні з них виникали, інші відмирили, але, безумовно, в процесі свого розвитку складалася система релігійної участі в економічному житті. При аналізі цієї системи національні та державні кордони зникають, оскільки релігії охоплюють різні країни і народи, і зберігають свої сутнісні економічні прояви поза географією розповсюдження.

З цього приводу слушним є судження С. Булгакова: «Не можна відокремити від духовного життя будь-яку сторону взагалі, господарську чи іншу. Існує не одна лише людина економічна взагалі; кожна епоха має свою економічну людину; і релігійна особистість має і в господарському житті певне значення. – Кожна релігія має свою практичну етику, яку вона включає і в господарське життя» [2].

Актуальність проблеми полягає у визначенні того, яким чином економічні прояви релігійної діяльності виникли, які важливі періоди вони пройшли, які релігійно-економічні норми були постійними, а які – тимчасовими, і яким чином настанови святих писань, присвячені економічним питанням, реалізуються у сучасних умовах.

Система релігійного впливу на економіку.

У науковому відношенні періодизація такого явища, як взаємовплив економіки та релігії, на думку автора, є непродуктивною, а застосування крайнознавчого підходу буде звужувати рамки дослідження цих питань.

Концептуальною тут є ідея А. Маршалла, який вважав, що двома великими силами, що формували світову історію, були релігія та економіка. «... ніде вплив релігійного та економічного факторів не відтіснявся на другий план навіть на короткий строк, і майже завжди ці дві сили мали більше значення, ніж всі інші разом. Релігійні мотиви сильніші за економічні, але їх безпосередній вплив рідко розповсюджується на таку широку життєву сферу» [3]. Отже, на нашу думку, сутність цього процесу полягає у постійному орелігійненні економіки й економізації релігії.

Аналіз кожної системи складається з двох основних елементів – теоретичного та практичного. У нашому випадку дослідження теоретичної

складової «системи» спирається на священні писання, що розкривають становлення впливу релігії на економіку. Вивчення практичної складової базується на церковній економічній діяльності, яка характеризує розвиток «системи» по суті.

Період домінування теорії атеїзму витіснив у країнах з пануючою марксистсько-ленінською ідеологією дослідження, в яких об'єктом і предметом була релігія та її соціально-економічне значення у реальному вимірі. У теорії виник розрив між світською науковою літературою і церковними дослідженнями такого явища, як участь релігійних організацій в економіці, а ідеї класиків у цій сфері не отримали належного розвитку, оскільки атеїзм взагалі заперечував наявність такої теми.

Проте заперечення релігійних уявлень і системи поглядів не спростовувало факту взаємовпливу економіки та релігії, оскільки базовими принципами атеїзму було з'ясування зв'язку між релігією та інтересами класів, боротьба з релігією і тими суспільно-економічними порядками, виразниками яких вона виступає, розкриття сутності релігії як продукту духовного та економічного пригноблення.

Показовим у цьому сенсі є висловлювання відомого вченого радянських часів М. Нікольського: «Релігія, як і будь-яке інше явище людського життя, підпорядкована дії непорушних законів суспільного розвитку. У зв'язку з однаковими господарськими і суспільними умовами у найрізноманітніших країнах і у найрізноманітніших народів утворюються у галузі релігії однакові явища, подібні до свого внутрішнього змісту ...» [4].

Розгляд проблеми взаємовідносин економіки і релігії повинен здійснюватися на основі наступних підходів. Передусім, базовими є питання регулювання релігією домашнього господарства, приватного способу організації господарства, господарських процесів у межах держав, розвиток цивілізаційних процесів.

Крім того, релігійні вчення мають розглядатися не тільки самі по собі, але, насамперед, з погляду декларованих цими вченнями економічних принципів.

Кожне релігійне вчення несе в собі нормативне економічне навантаження, встановлює норми, рекомендації, поради, заборони, компромісні рішення, тлумачення економічного характеру, тобто визначає межі, у яких може здійснюватися господарська діяльність людини.

Релігійні вчення у своїй економічній частині фактично створили систему релігійно-економічного регулювання. У священних книгах існують прямі вказівки на форми і методи такого регулювання, яке впливає на виробництво і розподіл національного продукту.

У тих же священних книгах встановлені релігійні нормативи, які визначають характер і можливість володіння власністю, впливають на ціноутворення, застосовуючи методи церковного адміністрування; здійснюють релігійно-економічне регулювання кредитної сфери, вирішуючи питання лихварства, відсотка, банківських позик; встановлюють умови обміну і торгівлі; визначають за релігійними ознаками якість продукції, що споживається. Крім того, як показує практика, релігійно-економічні методи спрямовані на виробництво різних видів товарів.

Особливе місце в аналізі повинне зайняти перетворення релігійних установ на суб'єктів господарської діяльності, використання у господарському житті нації економічної потенції, закладеної в релігії.

Необхідно розглядати не тільки систему релігійно-економічного регулювання, але й характер і особливості прояву його у різних історичних, національних умовах, спільне і особливе в економічній діяльності різних релігійних течій.

У теорії взаємовпливу економіки та релігії особливе місце займає аналіз священних книг, писань «отців церкви», богословських тлумачень у контексті становлення і розвитку економічної думки, формування економічних учень. Отже, незалежно від походження кожної священної книги, вона стає об'єктом дослідження як носій економічної теорії.

Тому настанови щодо економічних аспектів діяльності людини та суспільства, закладені у священних книгах, фактично є економічними

можливостями, які реалізуються послідовниками цієї релігії.

Важливим у теоретичній площині є те, як економіка зі своєю структурою і способом виробництва сприяла чи протидіяла релігійним економічним нормам і чому економічні інтереси нації відповідали релігійним приписам.

Предметом детального вивчення економічної ролі релігії та релігійних установ є участь церкви у суспільному розподілі праці, закріплення свого місця у цьому розподілі та участі у суспільній праці значної кількості виробників, залучених до неї на релігійній основі.

Розглядаючи релігію як соціально-економічний фактор суспільного прогресу, слід приділити увагу категоріям, за змінами в яких можна судити про цей процес. Мова йде про релігійно-економічні норми щодо праці, капіталу, доходу, винагородження, відсотка, грошей, зайнятості, питання нагромадження багатства позаекономічними та економічними шляхами, створення суто церковного фінансового капіталу і його вплив в окремі історичні періоди розвитку людства і націй на соціально-економічний розвиток.

Господарська діяльність релігійних установ, взаємовплив релігії та економіки, навпаки, відбувалися персоніфіковано, і це також є предметом аналізу, як і взаємодія та зв'язок світської і церковної влади у вирішенні соціально-економічних питань.

Науковий інтерес представляє визначення меж втручання релігії та церкви в економічне життя держави. Оскільки кожна релігія формує ці межі згідно норм, записаних у святому писанні, то в різних країнах у різні історичні періоди ці межі відрізнялися залежно від домінування тієї чи іншої релігії.

Але очевидним є той факт, що існують верхня і нижня межі існування релігії у певних економічних умовах. Нижньою економічною межею є «межа виживання», коли релігія існує переважно у духовній формі, у формі вірування. Верхню межу становить попит на релігію, який надає можливість останній матеріалізувати духовну потенцію в реальне багатство. Все, що знаходиться вище верхньої межі, є процесом накопичення і процесом участі релігії і церкви у створенні національного багатства [5]. .

Фундаментальною основою аналізу взаємодії економіки та релігії є визначення участі церкви у створенні національного доходу.

На нашу думку, релігійно-економічна діяльність є частиною економічного процесу створення суспільного продукту, який знаходить свій вияв у національному доході. Класичне визначення А. Маршалла характеризує останній як грошове вираження всієї сукупності вироблених жителями країни за рік благ і наданих ними послуг, які зазвичай оплачуються грошима. Все, що вироблене протягом року, кожна надана послуга, кожна нова надана корисність є частиною національного доходу.

Розвиваючи цю ідею, П. Студенський доповнив визначення, включивши до національного доходу: а) всі товари та послуги, вироблені для ринку приватними і державними підприємствами, у тому числі послуги деяких споживацьких благ тривалого користування, таких, як житло; б) всі послуги, що надаються урядовими органами для колективного користування; в) всі товари та послуги, вироблені неприбутковими організаціями (такими, як церкви, освітні фонди тощо) для спільного або індивідуального користування своїми членами; г) деякі товари та послуги, вироблені членами домашнього господарства для їх власних потреб або для якогось іншого використання без проходження через механізм ринку [6].

Таким чином, релігійно-економічна діяльність (або церковна діяльність) за всіма своїми напрямками, за структурою та елементами входить до складу виробництва національного доходу. Церковні установи виступають як безпосередні виробники товарів і послуг для ринку: надають житлові послуги (наприклад, готелі, доми для прочан, богодільні тощо), послуги колективного користування (відправлення релігійних обрядів, організація паломництва тощо), здійснюють виробництво церковних товарів (предметів культу) та послуг (проведення релігійних обрядів) і, зрештою, господарську діяльність церковних установ (монастирів) можна розглядати як домашнє господарство, в якому його учасники виробляють деякі товари і послуги для власних потреб.

Оцінюючи релігійно-економічну діяльність, слід відрізнити економічне та неекономічне виробництво у цій сфері. Наприклад, ряд послуг церковних установ, хоча й не має ринкової ціни і не продається, однак за ними стоять витрати на працю, капітал, матеріали, які оплачуються релігійною громадою. Ці витрати здійснюються віруючими колективно шляхом зборів, внесків, пожертвувань, позик, тому у такому сенсі послуга має економічну ціну.

До економічного виробництва можна також віднести послуги церкви у вигляді діяльності благодійних організацій, церковних освітніх закладів різних рівнів, благодійних лікарень, їдалень, бібліотек тощо. Послуги цих закладів також пов'язані з економічними витратами, які оплачуються віруючими спільно, отже, також мають свою ціну.

Економічному обліку підлягають земля, приміщення, що належать релігійним установам, чия цінність може бути виміряна рентою, або витратами на будівництво і утримання церковних споруд, або платою за блага тривалого користування.

Оцінка вартості товарів і послуг духовного значення представляється можливою остільки, оскільки їх виготовлення переходить від одиничного до комерційного виробництва. Тому в цьому аспекті неекономічна духовна продукція перетворюється на економічну.

Загалом слід визнати, що економічні процеси, які відбуваються у суспільстві, включають релігійну економічну діяльність, котра бере участь у всіх її фазах – виробництві, обміні, розподілі, використанні.

Економічну роль релігійних утворень можна оцінювати також за доходами від факторів виробництва, якими вони володіють – земля, праця, капітал, - причому церква, як власник цих факторів, отримує доходи від усіх їх частин, тобто доходи від праці, які включають жалування і заробітну плату, винагороду натурою тощо, доходи від капіталу у вигляді дивідендів, відсотків, орендної плати, прибутку підприємств, а також земельну ренту.

Крім того, церква отримує змішані доходи, які включають натуральні доходи (сільськогосподарська продукція, вироблена в церковних угіддях). У

кінцевому підсумку отримані доходи, виплачені у грошовій або натуральній формі, беруть участь у створенні суспільного продукту нації.

Оскільки значна кількість товарів і послуг виробляється церковними установами (наприклад, монастирями) для власного споживання або споживання поза ринкових механізмів, складається враження, що ці господарства не беруть участі в економічному виробництві такою мірою, щоб впливати на структуру національного доходу. Однак продовольчі та деякі інші товари, котрі виробляються монастирською общиною для власного споживання, представляють натуральний дохід монастиря і оцінюються за цінами, які мали б за них заплатити за умови купування. Тобто вироблений натуральний продукт має певну грошову вартість шляхом обчислення її за умовною оцінкою. Такий облік надає можливість зіставити доходи церковного та світського господарств і визначити, яку долю у сукупному доході (наприклад, сільськогосподарському) займають товари, вироблені для власного споживання. Тому безумовним у нинішній час є визнання такого виробництва частиною загального виробництва в країні.

До економічної діяльності можна віднести також безоплатні послуги духовних осіб, пов'язані з благодійництвом (робота в лікарнях, сиротинцях, закладах освіти тощо), тому що подібні послуги мають потенційну ринкову вартість.

Економічною складовою постійного процесу створення доходу нації є також облік церковного житла - орендованого, власного і такого, що здається в оренду. Оскільки характер житлової економічної послуги базується на володінні житлом, то передбачається, що таке житло приносить дохід, розглядається в економічному контексті як прибуткове підприємство і має ринкову ціну, яку можна обчислити як валову ренту відповідно до валової ренти, дійсно отриманої від такого самого житла у даному регіоні.

Щодо власності, котра належить релігійним установам, то вона, беззаперечно, функціонує в економіці як певна економічна структура, має самостійні поточні й капітальні витрати, що дає можливість оцінювати їх

частку в економіці. Стосовно церковної власності (лікарні, школи, просвітницькі заклади, будівлі та споруди тощо), яка надається для колективного користування, то підрахувати ці послуги у кожному окремому випадку є можливим, незважаючи на відсутність деякої порівняльної інформації.

Таким чином, усі вироблені церковними установами товари і послуги можна враховувати у складі економічних благ суспільства.

Оцінку релігійно-економічної діяльності можна здійснити, якщо скористатися основними теоріями економічного виробництва, які розглядали джерела і складові національного багатства.

Розвиток цих уявлень не є предметом нашого аналізу, однак кожна фундаментальна економічна теорія виділяла те головне в процесі суспільного виробництва, що характеризувало складові багатства суспільства і надавало можливість враховувати частку тих чи інших суб'єктів у ньому.

Так, меркантилістська доктрина XVI ст. розглядала національне багатство у вигляді запасів золота, і її представники трактували накопичення золота релігійними організаціями як активну участь церкви в господарському житті.

Теорія фізіократів у XVII ст. визначала основою економічного виробництва сільське господарство, володіння землею та виробничою діяльністю на ній, отже, представники цієї теорії розглядали церкву як складову економіки, оскільки церковні організації були великими землевласниками практично в усіх цивілізованих країнах того часу.

Економічні теорії матеріального виробництва XVIII ст. в основу економічного розвитку поклали безпосередню виробничу діяльність, і послідовники даних теорій відзначали, що церковні установи у цей період володіли власними мануфактурами, використовуючи найману робочу силу.

Концепції економічного розвитку, що ґрунтуються на домінуючій ролі фінансового капіталу (кін. XIX-XX ст.), давали економістам цього напрямку можливість аналізувати участь церкви у фінансових операціях великих банків, формування власного фінансового капіталу тощо.

Таким чином, економічна думка повинна була враховувати наявність релігійної складової в економіці і визначати тією чи іншою мірою її частку.

Найбільш показовою в цьому сенсі є історія розрахунків національного доходу представниками економічних шкіл, які, розвиваючи ідею необхідності обліку багатства, створеного продукту нації, намагалися врахувати різні економічні фактори, що визначали добробут суспільства.

Певна річ, ці розрахунки були логічним результатом свого часу, але нас цікавить, як видатні економісти у різні періоди підходили до оцінки економічного місця церкви.

Перші обчислення національного доходу були здійснені в Англії. Ці розрахунки за 1688 р. зробив Грегорі Кінг і виклав їх у рукопису 1696 р. «Природні та політичні спостереження і висновки про становища і умови в Англії». Не вдаючись до подробиць обчислень Г. Кінга, відзначимо, що, виділяючи соціальні групи, кількість сімей, кількісний склад кожної сім'ї, а також середні дохід, витрати і збереження у розрахунку на сім'ю, Г. Кінг отримав не тільки сукупні національний дохід, витрати і збереження, але й дані про їх розподіл по соціальних і професійних групах. Зауважимо, що серед 27 виділених ним титулів і професій три пов'язані з релігійною діяльністю.

Так, соціальний склад, за Г. Кінгом, був наступним: світські лорди; духовні лорди; баронети; рицарі; есквайри; дворяни; вищі чиновники; нижчі чиновники; купці, що ведуть морську торгівлю, вищого рангу; купці, що ведуть морську торгівлю, нижчого рангу; юристи; священники вищі; священники нижчі; землевласники великі; землевласники дрібні; фермери (орендарі); особи науки та вільних професій; торговці дрібні та великі; ремісники і кустарі; морські офіцери; армійські офіцери; матроси; робітники і слуги; батраки і бідняки; рядові солдати; бродяги. При цьому особи духовного звання при середньому річному доході на душу населення 7 фунтів 18 шилінгів мали такі доходи: духовні лорди – 65 фунтів, священники вищі – 10 ф., священники нижчі – 9 ф. [7].

Отже, доходи священнослужителів значно перевищували середньорічний дохід на душу населення. Далі з розрахунків Г. Кінга можна зробити висновки,

що на 5 500 000 населення Англії 1688 р. до служителів церкви відносилося 52 520 осіб, тобто один священник приблизно на 100 людей.

Крім того, розрахунки Г. Кінга свідчать про розміри церковної десятини. Обчислюючи річне національне споживання м'яса, він відзначає, що 1 280 000 людей через бідність не можуть робити внески до церкви, а 1 020 000 людей збирають милостиню. Отже, внески до церкви не роблять 2 300 000 людей, відповідно, інша частина населення – 3 200 000 людей – є платниками десятини. При зазначеному вище річному доході на душу населення такий платіж становив до 8 шилінгів на рік з особи. Таким чином, церква отримувала на рік якнайменше 2 млн. фунтів щорічних внесків.

Звісно, розрахунки Г. Кінга не були присвячені церковним доходам і видаткам, але надають нам, серед іншого, уявлення про дійсне становище церкви та її багатство.

Аналізуючи поточне економічне становище Англії, Бенджамен Белл, що товаришував з Адамом Смітом, розрахував національний дохід за 1799 р.

Він здійснив детальні обчислення і включив до 13 категорій доходу церковні доходи. Визначивши весь національний дохід країни у 236 млн. фунтів стерлінгів, він вирахував, що земельна рента дорівнює 40 млн. ф.с., прибутки фермерів – 35 млн. ф.ст., церковна десятина – 5,5 млн. ф.ст., грошовий дохід від державних відсоткових паперів – 15,5 млн. ф.ст., грошовий дохід від облігацій і векселів, включаючи дохід від вкладів у банки – 6 млн. ф.ст., житлова рента – 6,5 млн. ф.с., дохід осіб вільних професій – 2,5 млн. ф.ст., дохід від каналів, шахт і рибної ловлі – 5 млн. ф.ст., дохід від власності, що знаходиться в інших країнах, витрачений у Британії – 5 млн. ф.ст., дохід від внутрішньої роздрібної торгівлі – 5 млн. ф.ст., дохід від капіталу, розміщеного у зовнішній торгівлі – 12 млн. ф.ст., дохід від капіталу, розміщеного у внутрішній торгівлі – 28 млн. ф.ст., доходи фермерів, зайнятих у промисловості, включаючи промислових робітників та інших, у розмірі від 15 до 60 ф.ст. на рік – 70 млн. ф.ст. [8].

Отже, церковний дохід за своїм обсягом перебільшував доходи від каналів, шахт і риболовства, доходи від внутрішньої роздрібної торгівлі, дохід від закордонної власності і, фактично, дорівнював доходам від вкладень у банки. Церква була одним з найважливіших одержувачів доходу, впливаючи на розподіл і споживання суспільного продукту.

Вивчення доходів духовного стану (як складової частини національного доходу) здійснювалося в Російській державі, де 1720 р. відбулася ревізія податного обкладання. У задачу ревізії не входило виділяти і розраховувати долю духовенства в національному доході, однак за зібраними даними можна судити про цю частку. За орієнтовними обчисленнями Синоду та Сенату, на 10 млн. тодішнього православного населення припадало біля 150 тис. сімейного духовенства за наявності 17-18 тис. церков. Якщо розподілити цю кількість за церквами (причтами), то вийде по 20 осіб на причт, враховуючи жінок. А саме: на чотири церковнослужителя (1 священник, 1 диякон, 1 дячок, 1 паламар) припадає у різних комбінаціях по 8 жінок (дружина, дочка, теща, свекров) і 8 дітей чоловічої статі (по 2 на кожную сім'ю). На 18 тис. церков це дає мінімальну цифру 360 тис. людей [9]. Отже, «біле духовенство» займало 3,6% від загальної кількості населення. Наведені цифри кореспондуються за кількістю священників з розрахунками Г. Кінга.

У контексті вивчення участі церковних установ у господарському житті представляє інтерес відома економічна таблиця засновника фізіократії Франсуа Кене, складена 1758 р. Аналізуючи товарно-грошові потоки національного доходу у Франції, він відзначив у них економічне місце церкви та її дохід. Ф. Кене розрахував, що продукт обсягом у 5 млрд. ліврів, створюваний «продуктивним класом», виробляється зі щорічними витратами «продуктивного класу» у сумі 2 млрд. ліврів, з яких 1 млрд. представляє витрати на власне споживання і 1 млрд. – витрати на сировину і матеріали. Із 3 млрд., що залишилися, 1 млрд. – це сільськогосподарський продукт, що продається «безплідному класу», а 2 млрд. представляють собою дохід власників.

До власників у своїй економічній таблиці Ф. Кене відніс землевласників, церкву та державу, причому з двохмільярдної суми доходу $\frac{2}{7}$ йде на оплату державних податків, $\frac{4}{7}$ йде землевласникам і $\frac{1}{7}$ – церкві [10]. Отже, у Франції церква була одним з важливих елементів, що впливав на процес споживання і розподілу 5 млрд. ліврів відтворюваного річного продукту.

За класифікацією Ф. Кене, церква належала до «класу власників» і брала участь у процесі обігу національного продукту нарівні з «продуктивним класом» та «безплідним класом».

Розвиваючи ідеї меркантилістів, фізіократів, послідовників концепцій матеріального виробництва, дослідники здійснювали подальші розрахунки в інших країнах, крім Англії та Франції, враховуючи частку церкви у створенні національного доходу. Про це свідчать дані, наведені у «Словнику статистики» М. Мелхолла, опублікованому 1884 р., у якому здійснені розрахунки національного доходу по 18 країнах.

У підсумку, економічна думка, класифікуючи галузі, що беруть участь у створенні національного доходу, віднесла церкву до організацій некомерційного характеру, і Статистичне бюро Організації Об'єднаних Націй у всіх своїх щорічних публікаціях з 1950 р. враховує у національному доході частку церкви.

У теорії взаємодії економіки та релігії важливе місце займає розкриття сутності економічної ролі релігії як способу впливу на господарську діяльність, насамперед, вивчення відносної самостійності релігії у сфері економіки, зокрема, її ніші у державній системі як надбудови.

Існування такої форми взаємовідносин, коли релігія (церква) визнається частиною офіційної організації держави, що дає можливість в різних країнах у різних історичних умовах державі фінансувати церкву, державним чиновникам – здійснювати управління справами церкви, призначати священиків, затверджувати акти, що регулюють внутрішню діяльність церкви, визнавати за церквою право здійснювати недержавні функції, керівництву державної релігії – брати участь у державних справах.

У різних країнах «орелігійнення» економіки набуває форм, за яких при підтримці держави створюється церковна власність, здійснюється участь у церковному фінансуванні капіталовкладень, у кредитуванні різних секторів економіки, у встановленні цін на різні види продукції. Крім того, церкві надається можливість брати участь у виробництві сільськогосподарської продукції, у регулюванні умов праці. Також економічні важелі церкви використовуються в зовнішньоекономічних відносинах держав.

У теоретичному плані важливим є аналіз різних історичних періодів, у які проявлявся прямий та зворотній вплив релігії на економічне життя. Вивчення взаємовпливу економіки та релігії надає можливість визначити економічні питання у Священних книгах та історії релігійної економічної думки.

Особливе місце займає дослідження відповідності економічних законів виробництва релігійному стану суспільства та формулювання основних напрямів релігійної економічної політики, визначення рівня співвідношення економічної ролі релігії та господарського життя за стадіями розвитку національних економік. Характерні риси економічної ролі релігії проявляються у ключові моменти формаційного та цивілізаційного розвитку, зрощування на певних етапах релігії та економіки. Теоретичному аналізу підлягає визначення рушійних сил, що сприяють зменшенню чи збільшенню економічної ролі релігії.

Предметом теоретичного дослідження є з'ясування економічних можливостей існуючих релігій. Тому мова йде про показники, які б описували економічну складову тієї чи іншої релігії у певний історичний період і надавали змогу оцінювати її сучасний стан та прогнозувати економічну потенцію. За цими показниками, що історично виникали, склалися, закріплювалися за господарською діяльністю церкви, можна проводити досить достовірний економічний аналіз. Крім того, вони відповідають загальноприйнятим показникам в економічній науці, мають вигляд статистичної інформації і дозволяють розглядати господарську діяльність церкви як економічне явище.

Аналіз можна починати з моменту утворення приватної власності й держави і, відповідно, появи економіки в її сутнісному виді або з появи священних писань, їх вивчення і тлумачення. Вихідною основою також може бути перетворення релігії на державну. В цілому, враховуючи нерівномірність економічного розвитку і ступеню релігійності суспільства, встановити загальні часові точки для початку такого аналізу доволі складно.

При встановленні логіки дослідження ключовим питанням методології є визначення місця релігії та економіки в умовах змін і співвідношень цивілізаційних процесів і суспільно-інформаційних перетворень.

Якщо вважати, що поняття феодалізму, капіталізму і соціалізму являють собою ряд концептуальних схем, то вони побудовані вздовж осі, за яку взято відносини власності. Загальноцивілізаційні трансформації реалізуються вздовж осі, за яку взято комунікації, виробництво знань та інформації. Наявність системи кореляції між цивілізаційними і формаційними циклами засвідчує, що на підвалинах аграрної цивілізації розбудували свої структури і форми рабовласницький і феодальні суспільства, капіталістичні формаційні відносини дістали простір на базі індустріальної системи.

«Орелігійнення» продуктивних сил

У теорії взаємовпливу економіки та релігії продуктивною є концептуальна схема, побудована вздовж осі зростання кількості народонаселення і віруючих та тих ринків, їх ємності та структури, що створювалися як у цивілізаційних, так і у формаційних суспільствах.

Орелігійнені об'єми ринку в різні періоди відрізняються як масою наданих і реалізованих релігійних послуг і товарів, так і формами та методами церковного економічного впливу на ринок. Однак, як засвідчують численні факти, існує постійна тенденція до зростання попиту на церковні товари та послуги і постійно присутньою є пропозиція товарів і послуг з боку релігійних організацій.

Ринок, як в умовах цивілізаційного, так і в умовах формаційного аналізу, залежить від кількості людського ресурсу (віруючих), і ємність його завжди можна розрахувати за рівнем споживання.

Кількість народонаселення, кількість зайнятих в економіці і кількість віруючих з часу формування національних і світових релігій невинно зростають, отже, постійно збільшується маса робочої сили та продуктивного населення, яка є частиною «орелігійненого» продуктивного населення.

За часів становлення християнства кількість населення дорівнювала біля 230 млн. людей. У 1000 р. населення обчислювалося 275 млн. людей; 1500 р. – 450 млн. людей; 1650 р. – 550 млн. людей; 1800 р. – 900 млн. людей; 1850 р. – 1 170 млн. людей; 1900 р. – 1 617 млн. людей. Таким чином, на початку ХХ ст. у зоні впливу світових релігій знаходилася мільярдна складова продуктивної сили.

Зростання населення продовжувалося швидкими темпами, відповідно зростала кількість «орелігійненого» компоненту продуктивної сили, що позначалося на розвитку економік різних держав світу.

Так, у 1920 р. населення складало 1 811 млн. людей, у 1950 рн. – 2 486 млн., у 1970 р. – 3 635 млн. у 2000 р. – 6 150 млн.. На 2010 р. кількість населення становила 6,8 млрд. людей, на 2013 р. – понад 7 млрд.. Якщо до економічно активного населення віднести 40 %, то кількість активної складової продуктивної сили сьогодні складатиме 2,8 млрд. людей.

Так, кількість християн за часів зародження християнства становила кілька десятків людей, на сучасний період ця цифра сягає $\frac{1}{4}$ людства (майже 2 млрд. населення). Кількість мусульман на початок проповідання ісламу Мухаммедом становила кілька десятків людей, на сучасний період – 20 % населення (майже 1,5 млрд. людей). Буддизм та синтоїзм сповідують 11 % людства (понад 700 млн. людей), індуїзм, конфуціанство і даосизм – 7,5 %.

Таким чином, «орелігійнення» основної складової продуктивної сили суспільства постійно зростає, внаслідок чого діяльність продуктивних сил

незалежно від власного внутрішнього розвитку потрапляє під прямий і опосередкований вплив релігії.

Крім того, розвиток національних релігій упродовж усього історичного процесу закріплює на певних територіях релігійне забарвлення якщо не економіки в цілому, то принаймні її частини. Національна релігія виступає важливим фактором впливу на господарське життя титульної нації країни. Біля 80 держав світу вважають певну релігію державною, значна кількість держав визнає офіційними дві та більше релігії, причому кількість цих держав не є постійною.

Створення «орелігійнених» національних економік відповідає географічному розподілу релігій. Християнство поширене на всіх материках, причому католицизм розповсюджений у країнах Південної Європи, у Франції, Польщі, країнах Латинської Америки, окремих країнах Заходу та Півдня Африки, на Філіппінах. Протестантизм – в англо-американських країнах та Австралії. Православ'я дотримуються греки, народи Півдня і Центральної Європи, країн СНД (Росія, Україна, Грузія тощо) та Ефіопія.

Іслам поширений переважно в країнах Центральної, Південно-Західної Азії, Африці, Індонезії. Буддизм розповсюджений у Східній, Південно-Східній, Південній Азії. Народи Південної Азії сповідують також індуїзм. Конфуціанство і даосизм існують переважно в Китаї. Серед релігій, які є етнічною ознакою певного народу, – іудаїзм, синтоїзм, сикхізм та інші.

Розміщення «орелігійнених» продуктивних сил дозволяє умовно виділити ринки, що склалися на основі впливу тих чи інших релігій. Це ринки православних, католицьких, протестантських, мусульманських країн, ринки країн з національними релігіями. Зростання на таких ринках чисельності віруючого населення є передумовою того, що при управлінні економікою враховується цей фактор - у країнах з пануючими національними релігіями використання релігійних постулатів національної віри, а в країнах з пануванням світових релігій – норм і правил цих релігій.

Ріст народонаселення створив можливості для появи нових конфесій і течій, які формують нові сфери для працюючих вірян. Так, у протестантизмі виокремлюються англіканство і лютеранство зі своїм середовищем, в ісламі – відповідно, сунізм і шиїзм та їх середовище тощо. Крім того, існує зв'язок між зростанням чисельності населення і появою значної кількості нових релігійних течій, які також мають свою сферу економічного існування. Все це створює передумови для формування господарських організацій, діяльність яких базується на установках і принципах релігійних вчень, що сповідуються ними

Таким чином, великі «орелігійнені» національні ринки представляють собою складну горизонтальну, вертикальну і діагональну структури, на кожному рівні яких діють свої релігійні настанови. Це стосується також специфіки формування міжнародних економічних об'єднань.

У зв'язку з вищесказаним, окреме місце займає аналіз рівня релігійності населення у контексті економізації релігії. Релігійна свідомість, що бере участь в регулятивних суспільних процесах, здійснює певний вплив на сферу виробництва, де особистість виступає як носієм віри, так і учасником суспільного виробництва.

В умовах, коли кількість населення перевищила 7 млрд., можна аналізувати наступні показники орелігійнення людського ресурсу. За результатами глобального опитування Міжнародного дослідницького центру Геллапа (Gallup International), проведеного у січні 2012 р. серед жителів різних країн, кількість релігійних людей у світі становить 59%, нерелігійних – 23%, переконаних атеїстів – 13%, не змогли відповісти – 5%.

Індекс релігійності серед представників різних конфесій становить: серед індуїстів релігійні – 82%, не релігійні – 12%; серед християн релігійні – 81%, не релігійні – 16%; серед мусульман релігійні – 74%, нерелігійні – 20%, серед іудеїв релігійні – 38%, нерелігійні – 54% [11].

У теорії відзначається зв'язок між релігійністю населення країн та рівнем їх економічного розвитку. Так, російські вчені (А. Мілехин, Ю.Синеліна) вважають, що у таборі найрелігійніших знаходяться переважно найбільш бідніші

країни. У більшості країн з високим рівнем економічного розвитку релігійність не перевищує середніх показників. Виняток тут становлять Італія і США, де питання віри зведені практично до державної традиції. Країни БРІК утворили певний коридор, на «релігійному» кінці якого розташувалися індійці та бразильці, а на «атеїстичному» — китайці. У протестантських країнах уже кілька десятиліть відсоток нерелігійних людей значно вище, ніж у католицьких. Виключенням є Франція, яка має свою історичну специфіку. Важливе значення для рівня релігійності має також становище, коли релігія є визначальним фактором самоідентифікації в умовах складної політичної та міжконфесійної ситуації [12].

Існує точка зору професора фінансової історії Ніола Фергюсона, який пов'язує кількість годин, які проводять в середньому американські, британські, німецькі, голландські та норвезькі працівники на робочому місці, з рівнем їх релігійності – чим вона вище, тим працюватимуть робітники, – зробивши висновок про більшу працелюбність американців порівняно з європейцями [13].

На нашу думку, не можна пояснювати успіхи країн з розвинутою ринковою економікою вищим рівнем релігійності їх населення або віросповідною чи конфесійною приналежністю. Навіть сам рівень цієї релігійності виміряти складно, оскільки різні соціологічні служби можуть надавати відмінні результати опитування населення. Але не враховувати релігійний фактор було б помилкою – як частина системи духовних цінностей, ментальності народу від не міг не позначитися на господарській діяльності людей.

У сучасний період віра у результат і результат віри – два поняття, що розходяться у просторі й часі. Сподівання на настання сприятливого результату після виконання ритуалу або обряду, який може бути прописаний цією дією, зводиться тільки до віри; так, у християн, іудеїв і мусульман воздаяння за вірою є імперативом служіння Богу. Віра, як факт найвищої адаптації індивідуума до навколишнього соціального середовища, являє собою продукт колективного

розуму щодо усвідомлення останнім буття і пропозиції тієї чи іншої культури стосовно створення церковної общини [14].

Щодо економічного результату віри, то вплив останньої, скажімо, на ріст ВВП є предметом окремих досліджень. Так, вчені Гарвардського університету, опрацювавши дані по 100 країнам за 40 років (у період з 1960 по 2000 рр.), дійшли висновку, що окремі релігійні настанови, зокрема, віра у потойбічну віддачу, прискорюють ріст ВВП, оскільки віруючі люди працюють більш сумлінно [15].

Сучасний філософ Ф. Фукуяма, аналізуючи питання ефективності функціонування інституцій у різних суспільствах, відмічав значення релігійних факторів, констатує, що у католицьких державах Європи економічна модернізація проходила довше, ніж у протестантських [16].

Такої ж думки дотримувався свого часу М. Вебер. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» він дослідив, як протестантська доктрина сприяла активній комерційній діяльності, і зробив висновок про виникнення завдяки цьому трудової етики, що проголошувала цінність наполегливої праці самої по собі, а не лише її результатів у вигляді нагромаджених багатств.

В окремих теоріях розвиток економічних систем зіставляється з релігійною орієнтацією суспільства. Як зазначив А. Дж. Тойнбі, у середині X ст. православний світ робив більші успіхи, аніж західнохристиянський. Останній тоді був аграрним суспільством, у якому міське життя видавалося чимось екзотичним, а гроші вживалися дуже рідко. Натомість у православному світі існувала економіка, що ґрунтувалася на грошах і спиралася на торгівлю та виробництво [17].

Ч. МакКей у книзі «Екстраординарні популярні хибні думки та безумство натовпу», вперше опублікованій 1841 р., зробив висновок, що до всіх «безумств», у тому числі й економічних, за 350 років спонукали політичні або релігійні причини.

Слід відзначити, що практично всі дослідження церковної діяльності певною мірою використовують концепцію видатного економіста А. Сміта, який визначав продуктивну працю як таку, що продукує капітал, тоді як непродуктивна обмінюється на дохід, тобто на заробітну плату або вигоду. Сутність його концепції зводилася до наступного положення: «Праця деяких з найбільш поважних класів суспільства, так само як і праця слуг, не виробляє жодної вартості Їхня служба, хоч якою почесною, корисною та необхідною вона є, не виробляє геть нічого, чим можна було б забезпечити в подальшому подібну кількість послуг. ... До цього ж таки класу слід віднести як деякі з найбільш серйозних і найбільш важливих професій, так і деякі з найбільш легковажних: священники, правники, лікарі та всілякі літератори, а також артисти, комедіанти, музиканти ... тощо» [18].

Послідовники різних економічних шкіл XIX ст. А. Гарніє-Пажес, О. Бланкі, Нассау Вільям Старший (Сеніор), А. Шторх показували, що суспільству потрібні не лише матеріальні продукти. А. Шторх у «Курсі політичної економії або Викладенні початків, що обумовлюють народне благоденство» зауважує, що лікар виробляє здоров'я, монарх виробляє безпеку, священник виробляє культ, художник виробляє смак тощо, тобто, вони зайняті виробництвом, але нематеріальним.

Звідси зрозумілою є спроба поєднати структуру суспільства та його економічну складову з питанням суспільного розподілу праці. Конструктивною є ідея англійського соціолога Ф. Паркіна, який, досліджуючи праці М.Вебера, пов'язав тип релігії з класовою соціальною структурою суспільства. Релігійна приналежність визначається місцем, яке займає той чи інший клас (стан, група) у системі суспільного поділу праці, а також рівнем добробуту, способом життя, характером і змістом професії. Зокрема, селяни, пролетарії, дворянство і буржуазія дотримують різних релігійних поглядів, оскільки матеріальні інтереси та життєвий досвід у них значно різняться. Традиційні верстви населення – селяни, ремісники, купці, феодали, бюрократи, - не схильні

підтримувати протестантизм, який містить нові принципи трудової етики і професійного покликання.

У виборі релігії грає роль навіть просторовий фактор: наприклад, робітники текстильної промисловості, працюючи у закритих приміщеннях, мають сильні сектантські устремління, тоді як аграрні робітники такої властивості не мають. На взаємозв'язок соціального становища та релігійності, зокрема, звертав увагу М. Вебер, аналізуючи кальвінізм і капіталізм.

«Релігійний економізм»

Особливе місце у теорії взаємовпливу економіки та релігії посідають ідеї групи соціологів – представників так званого «релігійного економізму» (Родні Старк, Роджер Фінке), які, застосовуючи економічний підхід у дослідженні релігійності населення, пояснюють наявність релігійного плюралізму та значної кількості вірян конкуренцією серед церков і деномінацій, попитом і пропозицією на релігійні послуги.

Теорія зводить релігійні інститути до ринкових агентів, а релігійні традиції стають споживацькими товарами. Таким чином, релігійна діяльність знаходиться під впливом ринкової економіки.

Економіка релігії на практиці розглядається в рамках теорії поведінки споживача. Моделі поведінки церкви розглядаються в умовах однієї конфесії або багатоконфесійності, тобто, аналізується діяльність церкви як монополіста і як такої, що діє у площині релігійної конкуренції. Це дає можливість церковну діяльність розглядати у рамках як монополістичної, так і досконалої конкуренції.

У роботах з економіки релігії для аналізу застосовується інструментарій мікроекономіки. Так, поведінка індивіда у релігійній діяльності описується категоріями винагороди та витрат, церковні послуги – моделлю вибору, церква як монополіст розглядається як організація, що залежить від корисності своїх послуг, економічної ренти.

У теорії досліджуються рівноважна ціна послуг, максимальна кількість споживачів (віруючих); вивчаються гранична корисність релігійної послуги,

ціни виробників релігійних послуг, ризики для віруючих (не знайти задоволення своєї релігійної потреби); розглядається економічний вибір церкви у сучасному світі.

Представник теорії «релігійного економізму» професор соціології Вашингтонського університету Р. Старк зауважує: «Основним моментом є те, що найліпшим чином суспільство обслуговуватимуть кілька релігій, які в ньому зосереджені ... Я впевнений, що ми п'ємо більше газованих напоїв, бо існує 20 компаній, які їх випускають, а не одна «Кока-кола». Чому серед релігій так не може бути?» [19]

Для дослідження релігійного плюралізму у другій половині 1980-х рр. Р. Старк і Р. Фінке застосували таку ж статистичну формулу, яку Федеральна торгова комісія використовує для вимірювання конкуренції на споживчих ринках. Вони почали вживати економічну термінологію для опису релігійного середовища і виклали свої погляди у спільній праці «Дія віри: пояснення людського виміру релігії» (2000 р.).

За висновками вчених, багатоманітність релігій і релігійних організацій та конкуренція між ними є позитивним явищем для активізації релігії та збільшення кількості віруючих. Зрештою, конкуренція між церквами і навіть священнослужителями дозволяє людині відшукати церкву, яка найбільше відповідає її духовним устремлінням.

На міжнародному рівні цю теорію розвинув 1991 р. Ларі Яннаконе, професор економіки університету Санта Клари. Він зазначив, що 90% змін релігійності у країнах Європи, США, Нової Зеландії, Австралії можна співвіднести зі змінами у плюралізмі. У статтях інших авторів, де використовувалася ця теза, було зроблено висновок, що справжня різниця між релігійністю в Європі й США полягає в розбіжностях пропозиції.

Подібні методи аналізу застосовує ряд дослідників, вивчаючи діяльність Руської Православної Церкви (Розанова Н. М.) [20], причому взаємодія церкви і населення (потенційної та реальної пастви) розглядається як особливий ринок, де в залежності від цілей і характеристик економічних агентів – продавця і

покупця релігійних послуг, – формується та чи інша рівновага. При цьому пріоритет у дослідженні надається монопольній позиції однієї церкви.

Теорію «релігійного економізму» критикує, зокрема, Пітер Бергер, директор Інституту релігії і міжнародних відносин при Бостонському університеті. Він переконаний, що погляд на релігію з позиції ринкової економіки випускає з поля зору найважливіше – історію, значення, символізм та ритуал. «Від вкладання релігії в економічні рамки мало користі» - зауважив він [21].

«Релігійний економізм» має філософське підґрунтя. Так, посилаючись на дослідження американського філософа Кена Уілбера, Бернар А. Ліетар говорить про те, що ми не можемо зрозуміти «внутрішні» реалії, а здатні лише інтерпретувати зовнішні прояви, побачити, чи пов'язані вони між собою і зробити відповідні висновки. Тому «докази» у таких сферах, як психологічна і культурна, не можуть бути простими «об'єктивними» вимірами. Ці докази будуть завжди лімітованими конвергенцією зовнішніх знаків, які виправдовують інтерпретацію відповідних специфічних психологічних і культурних моделей [22].

У цій же площині знаходиться концепція професора Гарвардського університету Джозефа Ная. У 1990-ті рр.. він висунув теорію, згідно якої висока моральна репутація країни допомагає їй розширювати свій вплив і отримувати необхідну підтримку в періоди кризи [23].

У такому ж напрямку висловлюється відомий вчений Поль Джонсон, який відзначав наступний зв'язок: послаблення клерикалізму в різні часи і в різних суспільствах має тенденцію підсилювати економічну динаміку [24].

Наведену на початку нашої глави ідею А. Маршалла про релігію та економіку як рушійні сили можна знайти у висловлюваннях радикально протилежних вчених і політиків.

Так, католицький теолог Б. Хехір зауважує: «все ще розповсюдженою є думка про те, що зовсім не обов'язково пізнати сутність релігії, щоб зрозуміти, що собою уявляє наш світ. Цілком необхідними вважаються знання в галузі

економіки, стратегії, законодавства, але аж ніяк не релігії. Ані в підручниках з міжнародних відносин, ані в книгах з принципів організації зовнішньополітичних інститутів не йдеться про необхідність поглибленого вивчення релігії, оскільки вона не розглядається як суспільна сила, що має значний вплив на світ, з яким нам приходиться мати справу».

Цю ж думку продовжує видатний політик США М. Олбрайт, яка писала: «Релігія – потужна рушійна сила, і характер її впливу на світ залежить насамперед від того, які почуття вона навіює та на які дії надихає. Задача лідерів полягає в тому, щоб використовувати на благо весь той потенціал релігії, за допомогою якого людей можна об'єднати, і по можливості не допускати виникнення таких ситуацій, коли релігія стає причиною розбрату. Для цього потрібно як мінімум усвідомлювати, що духовно-релігійні аспекти нашого життя потребують і заслуговують на вивчення» [25].

Про вплив релігії на суспільно-економічний розвиток висловлюється сучасний філософ С. Хантінгтон, який визначав, що західне християнство, спочатку католицизм, а потім католицизм і протестантизм, – це, безсумнівно, найбільш важлива історична особливість західної цивілізації. Протягом значної частини першого тисячоліття те, що зараз відоме як західна цивілізація, називалося західним християнством. Реформація і Контрреформація, а також розділення західного християнства на протестантизм на півночі та католицизм на півдні також здійснили вплив на західну історію, яка абсолютно відрізняється від східного православ'я і вельми далека від латиноамериканського досвіду [26].

Ф. Фукуяма так сформулював це питання. Протестантсько-сектантський тип релігії, привезений до Америки першими європейськими іммігрантами, завжди залишався одним з найбільш важливих джерел схильності жителів країни до колективної взаємодії. Враховуючи, що це врівноважувала також притаманна їм індивідуалістична тенденція, парадокс полягає в тому, що не в останню чергу провісником цієї тенденції був той же самий тип релігії. У вченні протестантських сект був закладений подвійний заряд: ставлячи під

сумнів існуючі інститути, воно водночас давало потужний поштовх формуванню нової спільноти [27].

Складовим елементом теорії може бути думка Е. Фромма, який зазначав: «У світлі того, що відчуження сучасної людини несумісне з монотеїзмом, можна було б очікувати, що священики і рабини опиняться у перших лавах критиків сучасного капіталізму. Хоча правильно, що з боку вищих авторитетів католицької церкви і ряду священиків і рабинів різних рангів така критика була, але всі церкви переважно належать до консервативних сил сучасного суспільства і використовують релігію, щоби підтримати людину в робочому стані, стані задоволення глибоко нерелігійною системою» [28].

Висновки

Отже, такі дисциплінарні вияви, як філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, історія релігії, географія релігії, розглядають особливості визначення сутності релігії у різних понятійних межах. Доповнюють цю сукупність дослідження економічного плану, які стосуються економіки релігії, історії економіки релігії, відносин релігії та економіки, вивчення економічної потенції релігії як самостійного фактору суспільно-економічного розвитку.

Релігія є елементом духовного життя людини, але вона водночас є джерелом інформації про існуючі на різних етапах розвитку людства способи господарювання, а в процесі формування і розвитку здійснювала вплив на них: спричиняла певні господарські дії, стимулювала або стримувала економічну активність; релігійні організації самі виступали як господарюючий суб'єкт, вступали в економічні відносини між собою та з іншими суб'єктами, здійснювали вплив на економічний розвиток держави. І, безсумнівно, для кожної епохи, народу, держави, і звісно, релігії, пануючими стають свої норми та оцінки методів господарювання, оскільки, за словами С. Булгакова, людина завжди має певну філософію господарювання, тобто певну систему оцінки норм та ідеалів стосовно господарського життя [29].

Література:

1. Олбрайт М. Религия и мировая политика. Пер. С англ.. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – С. 9.
2. Булгаков С.Н. История экономических и социальных учений. – М.: Астрель, 2007. – С. 844.
3. Маршалл А. Принципы экономической науки. Книга первая. Предварительный обзор. Глава I. Введение. – Режим доступа: // <http://exsolver.narod.ru/Books/Econom/Marshal/c3.html>
4. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 604.
5. Тимчик О.А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу. : монографія. – К. : RYN? 2014/ - С. 11.
6. Студенский П. Доход нации (теория, измерение и анализ: прошлое и настоящее) / Пер. с англ. В.М.Кудрова. – М.: Изд. «Статистика», 1968. – С. 267.
7. Там само, с. 15.
8. Там само, с. 105.
9. Карташев А.В. Очерки по истории Русской церкви. В 2-х т. – Т. 2 – Минск: Белорусский Экзархат, 2007. – С. 548.
10. Студенский П. Доход нации (теория, измерение и анализ: прошлое и настоящее) / Пер. с англ. В.М. Кудрова. – М.: Изд. «Статистика», 1968. – С. 130.
11. Исследование Gallup International: мир становится менее религиозным. – Режим доступа: // <http://gtmarket.ru/news/2012/08/02/4743>
12. Там само. – Режим доступа: // <http://gtmarket.ru/news/2012/08/02/4743>
13. Приходько О. Религия как двигатель экономического развития // Зеркало недели. – 2004 г. – 10-16.01. – С. 11.
14. Жолудев С.И., Плотников В.Г. Влияние древних религий на современные общественные корпорации. – М.: Зебра Е, 2006. – С. 32.
15. Экономика и религия связаны // г. «Обзор». – 2008 г. – 17 апреля. – С. 4.
16. Фукуяма Ф. Кальвинистский манифест. 15 марта 2005 г. – Режим доступа: // www.religare.ru.

17. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 2 / Пер. З англ.. – К.: Основи, 1995. – С. 179.
18. Цит за: Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / Пер. з фр. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 83.
19. Кріс Ші. Старі ортодокси мали рацію? Соціологія релігії раціонального вибору: попит і пропозиція серед вірних. «Нью-Йорк Таймс», 24 березня 2001 р. Переклад Вікторії Король // «Людина і світ». – 2002.- № 3. – С. 24-26.
20. Розанова Н.М. Экономический анализ института церкви // Экономический вестник Российского государственного университета. – Т.3 – №3. – С. 24-35. – Режим доступа: // <http://ecsocman.hse.ru/data/260/801/1219/24-35.pdf>
21. Кріс Ші. Соціологія релігії раціонального вибору: попит і пропозиція серед вірних. «Нью-Йорк Таймс», 24 березня 2001 р. Переклад Вікторії Король // «Людина і світ». – 2002.- № 3. – С. 26.
22. Бернар А. Лиетар. Душа денег. – М.: Олимп, 2007. – С. 40.
23. Цит за: Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – С. 72-73.
24. Джонсон П. Історія євреїв. – К.: “Альтернативи”, 2000. – С. 202.
25. Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – С. 88.
26. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – С. 95.
27. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. - С. 459.
28. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе : [пер. с нем.] / Э.Фромм. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – С. 208.
29. Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. – М.: Астрель, 2007. – С. 33.